

Bencsik Orsolya

Egy felszakadó hang, egy kiáltás nyomában

Az odú feltérképezése Jónás Tamás *Cigányidők* című kötetében

A kisebbségi írónak, Deleuze és Guattari szerint, „[ú]gy kell írnia, mint egy gödrét kaparó kutyá[nak] vagy odúját ásó patkány[nak].”¹ Jónás Tamás első kötete, az 1997-ben a szombathelyi *Bár* folyóirat könyvsorozatában megjelent *Cigányidők*, mely két elbeszélést (*Forrás*, *Cigányidők*) tartalmaz, olyan gödör vagy odú, amibe „több út is vezet”. Tulajdonképpen egy csapda, mely tartalma ellenére is, illetve azzal együtt egyrészt megnehezíti az olvasó belépését, félrevezeti az ellenséget, a pusztát jelölő, így megvédi annak behatolásától az odút és készítőjét, az állatot, a szerzőt.² Másrészt önmagába is zuhan („és engem már nem is érdekel, hogy mi az igaz igazság, én már tudom: minden önmagába zuhan”³), éppen ezért a csupán a tapasztalás által megnyilatkozó, megnyíló szöveg betemeti a szökésvonalait, járatait, zsákutcáit nem ismerőt, pusztán szabad asszociációk vagy (referenciális, pszichoanalitikus, szociográfiai stb.) interpretációk („igaz igazságok”) közé süllyeszti. Dolgozatomban Deleuze és Guattari Kafka-könyvének módszerét vázlatosan követve nem Jónás Tamás művének értelmezését kísérem meg, „nem akar[om] megmondani, mi mit jelent”⁴, minden szerzői utasítás ellenére is („De még a legérdekesebb mesénél is tudok érdekesebbet. Ez pedig a saját életem története. Ezt a történetet el is mondom nektek.”⁵) nem autobiografikus próza-ként kívánom elemzésem tárgyává tenni, hanem megtapasztalásában, intenzitásában, forradalmiságában, kisebbségi és nomád valójában. Azokat a pontokat keresem, ahol a „kiáltás szintaxisa”⁶ a legelemibb és a lehangosabb, ahol a beszéd, a *Cigányidők* nyelve „deterritorizálja a száját, a nyelvet, a fogakat”⁷, ahol megváltoztatja és kibillent, esetleg bomlasztja a többségi, nagy (bizonyos értelemben elnyomó) irodalmat.

1 Gilles Deleuze – Félix Guattari, *Kafka – A kisebbségi irodalomért* (Ford.: Karácsonyi Judit), Qadmon, Bp., 2009, 38.

2 Vö. i. m., 7.

3 Jónás Tamás, *Cigányidők*, bár könyvek, Szombathely, 1997. – Mivel a dolgozat megírásának idején nem tudtam megszerezni a nyomtatott könyvet, a következő internetes oldalon található szövegre támaszkodtam: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_kisebbssegek/ciganyok/ciganyidok/ (A forrás megtekintésének ideje: 2013. 05. 28.)

4 Deleuze – Guattari, i. m., 15.

5 Jónás idézett könyvének hátlapján olvasható.

6 Deleuze és Guattari fogalma, lásd: i. m., 54.

7 I. m., 40.

A Deleuze és Guattari által definiált kisebbségi irodalom (*littérature mineure*) fogalma nemcsak azért alkalmazható kiválóan Jónás első kötetére⁸, mert a szerző olyan kisebbségi, aki a többségi nyelven ír, és ennek köszönhetően nyelve eleve „igen erős deterritorizációs együttíthatóval rendelkezik”⁹, hanem mert megfelel a terminus másik két feltételének is: benne minden politikai, és ehhez kapcsolódóan benne minden kollektív értéket kap. Politikai, hiszen a nagy, többségi irodalmakkal szemben benne a személyes, családi ügy éppen a sajátos, szűkös tér következtében nem válik külön a társadalmi-politikai-gazdasági ügytől, tehát ez utóbbi nem csak pusztá háttérét, környezetét képezi. És kollektív, hiszen, lévén kisebbségi irodalomról szó, mely nem bővelkedik a tehetséges írókban, követhető mintaként szolgáló, egyéni megnyilatkozású nagy mesterekben, benne nem válik külön a kollektív az egyénitől, azaz minden, „amit az író egymaga mond, azonnal közös cselekvéssé lesz, és amit mond, illetve csinál, szükségszerűen politika, még akkor is, ha a többiek nem értenek vele egyet.”¹⁰ A *Cigányidő* szereplőinek családi ügye tehát éles, aprólékos megvilágítást nyer, a familiáris viszonyrendszer rögtön a magyarországi cigány kisebbség helyzetébe ágyazódik, és egyfajta „politikai programmá”¹¹ válik, mely másfajta beszédmódja miatt egyszerre szinesíti, gazdagítja a magyar irodalmat, az írói peremre szorultságból következő másfajta tudat forradalmiságával eleve lehetővé teszi az eltérő megszólalásmódot, irodalmi beszédet, érzékenységet, és ezzel együtt „cselekvő szolidaritást”¹² vált ki. Forradalmisága azonban nemcsak a gondolkodás és az irodalom megújításában áll, vagy abban, hogy általa a literatúra valóban a nép, a mindenki ügyévé válhat mindenféle ideológiától mentesen, ahogy azt a francia szerzőpáros állítja a kisebbségi irodalmakról¹³, hanem a többségi nyelv elfolytatásában, kisebbségivé tételében, valamint nyelvi veszteségeiben, a nyelv hibás, ám teremtő használatában is.

A *Cigányidők* az élőbeszédet imitáló, a palóc nyelvjárás elemeit, jellegzetes formáit és a cigány zsargon bizonyos kifejezéseit is önmagába építő nyelve szűk szókincsével, vulgarizmusaival és sok esetben hibás szintaxisaival nem pusztán ábrázolóli funkciót tölt be, de nem is csak a nyelv kellő birtoklásának a hiányára, problematikusságára – a kutyával vagy patkánnyal azonosítható, gödrét, odúját ásó kisebbségi író földjének keménységére, porhanyótlan és nehezen megmunkálható voltára, nyelvi anyagának korlátozottságára – vagy az idegenségre mutat rá, hanem benne maga a nyelv és az értelem korlátai, önnön határai is kifejezésre kerülnek. Jónás Tamás két elbeszélésében elsődlegesen ez a korlátozott nyelv az, ami szakít az értelemmel és annak hagyományos kategóriáival, és ez az alulstilizált, vulgaritással telítűzdel, helytelen, a többségihez képest idegen beszéd az, ami *csak sejteti a rációt, és annak csupán pusztá csontvázát, körvonalait tartja meg*.¹⁴ Mindössze tehát annyit hagy meg az értelemből, amennyi a *Cigányidők* szökésvonalainak az irányításához szükséges. Mint ahogy Deleuze és Guattari írja Kafkáról, úgy igaz a következő megállapítás az első

8 Dolgozatomban tartalmi-módszertani okokból kifolyólag nem foglalkozom Jónás Tamás későbbi műveivel.

9 Deleuze – Guattari, i. m., 33.

10 I. m., 35.

11 Deleuze és Guattari fogalma (lásd i. m., 36.)

12 Uo.

13 Vö. uo. „Ily módon az irodalmi gépezet eljövendő forradalmi gépezetek helyébe lép, de egyáltalán nem ideológiai okokból, hanem azért, mert ebben a közegben egyedül felel meg a kollektív megnyilatkozás feltételeinek: az irodalom a nép ügye.”

14 Vö. i. m., 42. „Márpedig pontosan a Prágában beszélt, a csehvel és jiddissel keveredő, kiszáradt német nyelv teszi lehetővé a kafkai újítást. Mivel így van ez (»így van ez mindig« [E 349], Kafka kedvelt fordulata, ténymegállapítás...), nem marad más hátra, mint szakítani az értelemmel, csak sejtetni azt, csupán csontvázát, körvonalait megtartani.”

Jónás-kötetre is: „[n]incs már sem szó szerint értelemben vett kijelölés, sem pedig metaforikus, átvitt értelmű alapuló hozzárendelés. A dolog, és ugyanígy a képek már csak intenzív állapotok sorozatát hozzák létre, szintiszta intenzitáskört vagy -létrát, mely egyik és másik irányból is bejárható, fentről lefelé ugyanúgy, mint lentről felfelé.”¹⁵ Azzal a különbséggel, hogy Kafkával szemben Jónásnál ebben a szintiszta leendésben, a szóskálán történő állapotoszlásokban¹⁶ ott marad némi kijelölés, metafora, de mindez – és ez a *Cigányidők* csapdajellegének zsenialitása – csupán látszat.

Noha a második, a kötet címadó elbeszélésében a nyelv, a nyelvviség kérdése többször is a reflexió tárgyát képezi, hiszen az énelbeszélő folyamatosan tematizálja a nyelvhez fűződő viszonyát, az ehhez kapcsolódó identitásbeli problémáit (pl. „*Nem úgy anyu, aki csak azt érezte, hogy más lettem, mint voltam, mint azelőtt voltam, kért, hogy beszéljek csúnyán. Mondjam: Mi van? Meg mondott mocskos káromkodásokat is könnyes szemmel, és olyasmit, hogy hova lett az én Tamásom?*”¹⁷), nyelváltási nehézségeit (pl. „*Azt se tudtam, hogyan szólalj meg. Szépen vagy természetesen. Tudtam én szépen beszélni, hiszen megtanítottak a nevelőszülők Miskolcon, de tudtam én természetesen is – azt mondják ma rá, hogy palócul –, aztán újra elfelejtettem a szép beszédet, mert anyunak fáj, hogy elvették az ő fiát, hogy átnevelték, de újra megtanultam szépen beszélni, mert Szombathelyen csak nevettek minden hangomon, szörendemen, énekenem.*”¹⁸), gyermekkori emlékeit, fantáziaképeit – melyekre adekvátabb lenne a Deleuze és Guattari által használt *gyerekkortömbök* kifejezést alkalmazni¹⁹ – gyakran megakasztják vagy átszálazzák az ilyenféle metanyelvi kiszólások, mégis, valójában az első, a *Forrás* című elbeszélés az, ami a legintenzívebben szól és a legfeszítőbben hat. Jónás Tamás a *Forrás* feltárulkozásában radikalizálja a magyar nyelvhez fűződő viszonyát, a magyarból, a többségi nyelvből kisebbségit csinál, és nemcsak lexikai, hanem szintaktikai szinten is, „*a kiáltást a szintaxis szolgálatába állítja*”²⁰. Pusztá intenzitást hoz létre, leendést („*határátlépés*[t], *emelkedés*[t] *vagy zuhanás*[t], *csökkenés*[t] *vagy növekedés*[t], *hangsúly*[t]”)²¹, kioltja a kultúrát, a mítoszt, úgy beszél, úgy ír, mint egy kutya. („*De hiszen a kutyák nem is írnak. – Hát éppen ez az!*”²²)

A kiáltás mint *egyfajta felszakadó, deterritorizált hangzó*²³, mely Deleuze és Guattari szerint Kafkát érdekli, Jónásnál – mint ahogy korábban volt már róla szó, ez okozza a szökésvonalak feltérképezésének legnagyobb akadályát és az odú csapdajellegét – egy kvázi jelentésekkel fokozottan átítatott anyagból szakad ki, ebben teremti meg a sokféle irányuló burjánzást, új intenzitásvonalak megképződését, ebben játssza ki az elnyomott és elnyomó jelleget. Ez nehezíti meg tehát a folyamatosan újraalakuló szökésvonalak megelégsztését, a hangzók közötti éppen-milyen mozgást, a kiutakat, de a pusztá jelölő belépését is, hiszen a *Cigányidők* olyan kvázi jelentéssel terhelt elemekből, tartalmakból építkezik, melyek kapcsán alapvető kényszerre válik a szöveg (és a valóság) rendjének meghatározása, a szabályfelépítés, a második elbeszélés narráto-

15 Deuze – Guattari, i. m., 44.

16 Uo., 45.

17 Jónás, i. m. = http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_kisebbsseg/ciganyok/ciganyidok/ (A forrás megtekintésének ideje: 2013. 05. 28.)

18 Uo.

19 A gyerekkortömb a gyermekkori emlékekkel szemben Deleuze és Guattari szerint deterritorizáció, új kapcsolódási pontokat hoz létre: „*a vágyat nem letöri, éppen hogy új útra téríti, elmozdítja az időben, deterritorizálja, megsokszorozza kapcsolódási pontjait, új intenzitásokba vezeti*”. – I. m., 9–10.

20 I. m., 54.

21 I. m., 45–46.

22 I. m., 55.

23 I. m., 56.

rának a szerzővel való azonosítása, vagy épp a pszichologizálás. De egyáltalán nem fontos, hogy Jónás Tamás autobiografikus prózát vagy traumasorozatát ír-e, sőt az ezzel való foglalatosság eltávolít a szöveg megtapasztalásától, az odú pontos leírásától. A pszichoanalitikus vizsgálódás („*amely önmagát a jelölő, a metafora és a szójáték mesterének tartja*”²⁴) működésmódját tekintve a többségi, hivatalos nyelvvél azonos, így egy ilyenfajta olvasat (de eleve az olvasat megadása) fundamentumában (burjánzásában, változásában, leendésében) érti félre a *Cigányidőket*: a többségi, az elnyomó bekebelezi az elnyomottat, önmaga hatalmi rendjét rákényszeríti a kisebbségire.

Jónás Tamás „*előbb kifejez, csak utána lát és gondol át*”²⁵. A *Cigányidők* egy olyan „*kifejezés-gép*”²⁶ terméke, mely szemben a többségi/intézményesített/nagy irodalom eljárásával, nem a tartalomformából jut el a kifejezésformáig, nem végiggondol, nem határozza meg előre a tartalomhoz és formához illő kifejezésformát, hanem rögtön kifejez, és ez a kifejezés bomlasztja magát a formát, megváltoztatja, új vonalakat, új elágazásokat hozva létre. De ezzel együtt az új térben, a megváltoztatott „*dolgok rendjében*” a már meglévő, korábbi tartalmat is újjáépíti.²⁷ Eppen ezért hibás többek között az autobiografikus olvasat is, hiszen a referencialitás elve nem zárójelezi az értelmet, csak kategóriákkal dolgozik, nem tud mit kezdeni a deterritorizációval, süket a kiáltás szintaxisára, noha ez, még akkor is, mikor már beáll a csend, továbbra is létezik.²⁸

A *Cigányidők* aláassa a nyelvet és „*józan forradalmi vonal mentén elfolyat[ja] azt*”²⁹. Böjtölés³⁰, a foghíjas száj – a második elbeszélésben kétszer is előforduló kép, a hiányzó fogak ellenére is szép női száj – deterritorizációja. A *Forrás* című elbeszélésben megjelenő idegen, szegény, szökött koncsorgók belépése a többségi, intézményesített irodalomba, ennek a literatúrának és rendjének bomlasztása, átváltoztatása. Olyan politikai program, mely mindenféle ideológiától mentesen átrendezi a hatalmi viszonyokat, és mely többek között megszólaltatja, meri beszéltetni a Lusi-féle peremre szorultakat is (pl. „*Viszt. Bgyogóst.*”³¹, vagy „*Forrst. Ott bugyogott visz.*”³²). „*Azt hiszem, a lényeg ennyi, még ha rosszul is adtam elő.*”³³ – mondja az énelbeszélő a második elbeszélésben a világ keletkezéséről szóló értekezése kapcsán. Ez a kiszólás, a rossz előadás, talán az odú valódi, legbiztosabb bejárata. Jónás Tamás első kötetével kemény földbe vajt, göcsörtös, hibás gödrével hatalmas intenzitással, szétfeszítő erővel tör be az intézményesített irodalomba, felszakadó hangja egy kisebbségi, egy idegen (nomád, bevándorló, cigány)³⁴ véget nem érő kiáltása.

24 I. m., 56.

25 Deleuze – Guattari, i. m., 57.

26 Deleuze és Guattari fogalma, uo.

27 Uo.

28 Ehhez érdemes hozzávenni a Kafka-könyv 4. lábjegyzetében olvasható karkai idézetet: „*Felkiáltottam, csak azért, hogy a kiáltást halljam, amelyre nem jön válasz, s amelynek kiáltáserejét sem veszi el semmi, amely tehát egyensúly nélkül felszáll, és nem szűnhet meg, ha elnémul, akkor sem...*” [E 39] – Deleuze – Guattari, i. m., 13.

29 I. m., 40.

30 Vö. Uo. – „*Beszélni, vagy még inkább írni amnyit tesz, mint böjtölni.*”

31 Jónás, i. m. = http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_kisebbsgek/ciganyok/ciganyidok/ (A forrás megtekintésének ideje: 2013. 05. 30.)

32 Uo.

33 Jónás, i. m. = http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_kisebbsgek/ciganyok/ciganyidok/ (A forrás megtekintésének ideje: 2013. 05. 30.)

34 Vö. Deleuze – Guattari, i. m., 40. – „*saját nyelvének nomádja, bevándorlója, cigánya*”.